

Herdenkingsrede 2013

dr. Hans Goedkoop

HET VERZET EN DE ANDEREN

Herdenkingsrede Oranjehotel 28/09/2013

Straks maken we de ommeegang langs Cel 601 en ziet u door de open deur wat de gevangenen daar in de muur hebben gekerfd. Een schuine streep die aangeeft waar de zon staat om 12 uur 30. Rechte strepen die de dagen turven, in bundels van vijf. Platte strepen die het alfabet in morse weergeven om signalen uit een andere cel te kunnen decoderen. Allemaal strepen die zeggen: wij zijn hier verstoken van informatie.

Daarnaast ziet u persoonlijke boodschappen. Hartjes voor geliefden. Gebeden tot God. Spreuken voor Oranje, dat zal overwinnen. Hou moed, prenten de schrijvers zichzelf en hun celgenoten in – en wie weet hun bewakers, die het kennelijk ook mochten weten. Hou vol. Het staat er zo koppig dat je tussen de regels voelt dat het soms níét vol te houden viel.

Sinds ik die teksten voor het eerst zag, niet op foto maar in de cel zelf, laten ze me niet meer los. Al schreven de gevangenen ze voor zichzelf, in die benauwenis van een paar vierkante meter waar ze met z'n vieren of vijven zaten, je ontkomt niet aan de indruk dat de woorden tegelijk bedoeld werden voor een publiek buiten de cel. Een Marieke wordt eeuwige trouw beloofd. Een moeder wordt toegesproken, een hele familie, en wanneer je tot je door laat dringen dat dit een dodencel is, dat zij hun geliefden nooit meer zouden terugzien, dan besef je dat die letters niet alleen voor eigen gebruik waren. Het zijn testamenten.

Dat is wat de Doodencel van dit Oranjehotel zo ontzagwekkend maakt als monument. De boodschappen op de muren waren de enige manier om nog iets aan de wereld mee te geven. *Voor wie dit leest*, zonder te weten wie dat zou zijn als de wereld eenmaal zou binnenkijken in de cel. Het kon een meisje zijn, een moeder, een onbekende die de boodschap wilde overbrengen. Het zou hoe dan ook iemand zijn uit het nieuwe Nederland van na de bevrijding, die in vrede leefde en naar het Oranjehotel kwam.

Iemand, affijn, zoals wij.

Dat is wat je met een flits kan overvallen als je in de cel staat. Dit is niet een gangbaar monument dat na de oorlog is gemaakt, het is in de oorlog zelf al opgericht door de gevangenen van toen. Hun boodschappen boren zich door de tijd en richten zich tot ons, met een rechtstreeks appèl. Lees deze woorden en verhoor ze. Denk aan de mannen en vrouwen die hier zaten, denk aan het waarom, en laat het niet voor niets zijn geweest.

Hoe geven we gehoor aan dat appèl? Het is de vraag van iedere herdenking, er moet elke keer over worden nagedacht, want herdenken is meer dan het herhalen van een ritueel. We willen het verleden levend houden en dat vraagt steeds weer een inspanning om het tot ons door te laten dringen. Met een nieuw inzicht – of een oud besef, iets dat we allang wisten, maar dan zo gebracht dat het ons toch weer overvalt.

Dat wordt er niet gemakkelijker op. Hoe vaak kun je het oude nieuw maken? En hoe kun je dat blijven doen voor generaties die steeds minder met de oorlog opgroeien? *'Wij zullen nooit vergeten*, lezen wij op de oorlogsmonumenten.' Een citaat van Harry Mulisch, uit een rede voor een gehoor dat de bezetting nog had meegemaakt. 'Nee, natuurlijk niet, wij niet. Maar op een dag zullen wij er niet meer zijn om het nooit te vergeten – en dan? Wie is 'wij' dan?'

Mulisch schreef dat in de vroege jaren negentig en zag al aankomen wat nu steeds meer werkelijkheid wordt. De oorlog maakt de overgang van de herinnering naar de geschiedenis, ze wordt het domein van wie er zelf niet bij geweest is. Met gebruik van de getuigenissen van wie er wel bij was, maar ook van iets wat je misschien gewoon verbeelding moet noemen. Na oorlogse generaties proberen zich een beeld te vormen van de oorlog en die dus te verbeelden, letterlijk.

Dat is de enige manier, maar u hoort het gevaar in dat woord. Verbeelden kan zoveel betekenen als inleven, met kennis van de feiten, maar het kan ook overgaan in regelrecht verzinnen. Tussen die categorieën zijn de grenzen onbehaaglijk vloeiend en u kent de gevolgen. Met de beste bedoelingen verschijnen er de laatste jaren feelgood movies uit het concentratiekamp en roerende romans over een vriendschap aan weerszijden van het prikkeldraad. Je zou er dankbaar van worden dat de vooroorlogse generaties het niet meer meemaken.

Toch waren die uitwassen niet de grootste zorg van Mulisch. Hij zag een meer onvermijdelijke vervorming in het werk van de verbeelding. Ze verandert de bezetting in verhalen. Die hebben uit de aard der zaak een kop en een staart, een lijn, en dat was nu juist wat ontbrak in die tijd zelf. 'Dat was de essentie van de oorlog: stroperig traag verstrijken van de tijd, waarin men niets wist, vijf jaren, die niet dubbel telden zoals tropenjaren, maar tiendubbel – nu en dan plotseling oplichtend door de bliksem van absurde, meedogenloze, even bestiale als onbegrijpelijke gebeurtenissen. Noodgedwongen moeten historici daar een verhaal van maken, want anders is er helemaal niets dat herinnerd kan worden door wie er niet bij was; maar onherroepelijk gaat daarbij de essentie verloren, die alleen de getuigen zich kunnen herinneren.'

Zo zag Mulisch de bezetting onontkoombaar van ons afdrijven – en ik denk dat we daar allemaal iets van herkennen. Een verhaal geeft orde. De werkelijkheid niet. Een goed verhaal geeft een slecht beeld van de werkelijkheid. Het is een argwaan waar we mee zijn opgevoed door de bezettingsjaren zelf, toen de verhalen propaganda waren of geruchten, hoe dan ook niet te vertrouwen, en die waakzaamheid keert zich nu ook tegen verhalen over de bezetting. We denken er het onze van.

Dat geldt zo mogelijk nog meer voor het verhaal van het verzet tijdens de oorlog, want dat is wel het allerbeste dat die jaren ons te bieden hebben. Er zit drama in, gevaar, moraal, en ondanks pijnlijke verliezen een happy end. In de verbeelding van onze tijd heeft het iets van de speelfilms die ervan gemaakt zijn, die van Paul Verhoeven, en die zie je wel maar die geloof je dus mooi niet. Mensen die zich opofferen, zelfs met hun leven, voor een zaak die groter is dan zij – dan weet je het wel, als geïndividualiseerde burger van vandaag. Dat is dus een verhaal.

In reacties die ik krijg op uitzendingen van Andere Tijden valt me op dat ook wie beter weet het lastig heeft met het verzet. Het wekt ontzag, maar met iets van distantie. Die vastberadenheid en onbaatzuchtigheid die eruit spreekt, waar haal je zulke absolute overtuigingen vandaan? Laatst stond ik voor een kring van slimme, hooggeschoolde zestienjarigen die daar maar één voorbeeld van kenden, dat van moslims die naar Syrië vertrekken voor de strijd, en 'spoor' je dan wel?

Opvallend anders zijn reacties na een uitzending over meer alledaagse dilemma's waar haast elke burger onder de bezetting mee te maken had. Ontkomen aan de Arbeitseinsatz, of niet. Stelen van de bezetter, of niet. Het is minder spectaculair dan het verzet, maar meer invoelbaar. Het zet overtuigingen zoals je die bij het verzet vindt onder spanning met meer praktische overwegingen, eigenbelang, opportunisme, en getuigt van een morele dubbelzinnigheid waarin je nu nog steeds een werkelijkheid herkent. Dit is niet zomaar een verhaal. Dit gaat ook over *ons*.

Zo drijft, met de bezetting zelf, ook het geloof in het ondubbelzinnig goede uit die jaren van ons weg. Of het ondubbelzinnig foute. Onze samenleving trekt naar het tussengebied van het spreekwoordelijke grijs – en vindt daar steeds meer tinten van, want de geschiedschrijving gaat voor in die beweging en diept bijna zeventig jaar na de oorlog nog altijd gebeurtenissen op die we niet kenden. We verzamelen een ongekende bandbreedte aan nuances, in de hoop misschien dat die gezamenlijk een nieuw 'verhaal' opleveren waar we gemakkelijker in geloven.

Met die bagage komen we hier. Een plek die van oudsher juist het oude verhaal vertelt, met in het hart daarvan die cel waar de gevangenen hun laatste uren doorbrachten. Hier praatten ze met elkaar, zongen, huilden, baden, alles voor het laatst, voordat ze door het poortje naar de executieplaats werden gevoerd op de Waalsdorpervlakte. Mannen en vrouwen van het verzet – en de gedenkplaat op de buitenmuur van dit complex uit 1950 vat hun houding samen. *Zij waren eensgezind*.

Dat was het Oranjehotel zoals het toen gezien werd. Maar ook hier is het beeld sinds die tijd niet ongeschonden gebleven. Verzetsmensen mochten dan wel saamhorig zijn geweest in hun bereidheid op te staan tegen het Duitsers en desnoods hun leven te geven, de een was communist, de ander protestant, en waren ze ook eensgezind over de richting die het nieuwe Nederland zou moeten kiezen? Na de bevrijding leden zelfs herdenkingen al onder strijd tussen geledingen van het verzet.

Daar komt iets bij. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat in dit Oranjehotel niet enkel het verzet gevangen werd gehouden. Naast Hollands glorie, potverdorie, zat in deze bajes wel degelijk gajes. 'Gewone' criminelen. Plus – en vind daar maar eens een noemer voor. Er bestaat nog geen gedegen overzicht over de oorlogsgeschiedenis van dit complex, maar duidelijk is wel dat het voor de bezetter een vergaarbak was waar iedereen, maar dan ook iedereen, kon worden ondergebracht die naar Duitse maatstaven in overtreding was.

Gewoonlijk ging het om een kort verblijf, het Oranjehotel diende als doorgangshuis. Gevangenen zaten hier in afwachting van het toekennen van hun straf, die daarna elders uitgezeten werd. Een tijd van diepe verontrusting, want onder de bezetter was haast alles denkbaar. Straffen konden worden opgelegd voor feiten die bij wet nooit strafbaar waren gesteld. Gevangenen konden onbepaald worden vastgehouden voor een feit dat ze nog niet

hadden begaan, wellicht niet eens wilden begaan – gewoon uit voorzorg, in *Schutzhaft*. Bij verhoren was geweld de regel en daarnaast waren er lijfstraffen, soms zonder aanleiding. Bij alle schijn die de bezetter hooghield van een rechtssysteem was een gevangene hier onderworpen aan volstreekte rechteloosheid.

Op die gedeelde ervaring van alle gevangenen uit de oorlog, rond de 26.000, ligt de laatste jaren de nadruk bij de herdenking. Rechteloosheid – een regime waar de verzetsmensen onder moesten lijden, maar dus ook de mensen die zichzelf niet zo benoemden, soms zelfs helemaal niet bij de strijd betrokken wilden zijn en enkel hadden willen overleven in een zware tijd. Door te ontkomen aan de Arbeitseinsatz, om maar iets te noemen. Te stelen van de Duitsers.

Zo verschuift ook in deze gevangenis de aandacht naar de tinten grijs waarin veel burgers leefden – en met goede reden. Al zaten zij hier in de regel niet met de dood voor ogen, zoals verzetsmensen, ze verkeerden in ontstellende onzekerheid over hun lot. Ook zij, zo weten we van kort na de bevrijding, schreven op de muren, en ik stel me voor dat hun appèl op een lezer van later in de kern hetzelfde was als in de dodencel. Lees mij, zie mij. Die teksten zijn er niet meer. Maar we kunnen toch niet doen alsof zij hier niet waren, of niet herinnerd hoeven te worden?

Hulde daarom voor een nieuw verhaal over de oorlog hier. Maar – u voelt vast meteen een maar. Want laten we gewone criminelen dan ook onder dat ontrectingsregime vallen? Samen met verzetsmensen? We gaan toch niet doen of dat allemaal hetzelfde was. Waar blijft de eigen rol van het verzet, waar het herdenken hier ooit om begon? Waar blijft het specifieke van de teksten die hier nog wél zijn, op de muren van cel 601?

Dat is de vraag die ik mezelf voor deze ochtend heb gesteld en ik zal proberen er een antwoord op te vinden. Niet door het verhaal van de ontrecting weer te laten vallen, maar door het juist als vertrekpunt te nemen, en ik wil dat doen aan de hand van een man die de ontrecting hier aan den lijve ondervonden heeft. Niet een man van het verzet, die uit was op een strijd met de bezetter, of op welke strijd dan ook. Niet eens een Nederlander. Hij past niet in het verhaal van het verzet zoals dat hier vanouds verteld wordt en toch wees hij mij er opnieuw heen.

Zijn naam zal u niets zeggen, maar ik ken hem goed, zover dat nog kan. Ik ken in elk geval zijn nazaten – zijn kleinzoon Maurits is hier. Zelf heette hij Willy. Wilhelm Rubinstein, een Duitser. Hij was een Berlijnse fabrikant van damesmantels die zijn kapitaal na Hitlers machtsovername naar het buitenland besloot te smokkelen. De smokkel werd verraden, hij vluchtte met vrouw en kinderen het land uit en kwam terecht in Amsterdam, waar hij een nieuwe zaak begon. Maar met de Duitse inval in ons land werd hij achterhaald. Hij bleek in Duitsland bij verstek te zijn veroordeeld wegens belastingvlucht, er lag een opsporingsbevel, en hij werd vroeg in juni 1940 van huis gehaald om zijn straf uit te zitten.

Die straf tijd is te volgen in de maandelijkse brief die hij mocht schrijven, eerst vanuit de strafgevangenis van Kleef, daarna van Wuppertal. Hij legt zijn vrouw uit hoe ze geld kan vinden voor een vrijlating en doet zijn best om het moreel op peil te houden. Hij zegt dat hij zich 'verveelt', veel erger lijkt het niet te zijn, tot hij zich laat ontvallen dat hij wel erg mager wordt en zwak. Maar nog even. Na tweeënhalf jaar zal hij vrijkomen!

En dan gebeurt het. Als Rubinstein december 1942 de gevangenis verlaat, rekt de Sicherheitspolizei hem aan de poort meteen weer in. Een aanklacht ligt er niet, dat hoeft ook niet – de man is joods, de deportaties zijn dat jaar begonnen. Hij wordt op een trein gezet, bizar genoeg terug naar Nederland, en vastgezet in het Oranjehotel. Cel 361. Daar zit hij drie, vier dagen. Dan wordt hij weggevoerd naar Westerbork en weer vier dagen later op transport gesteld naar Auschwitz, waar hij nog die maand moet zijn 'overleden' in Monowitz, het bijbehorende fabriekscomplex.

Drie, vier dagen Oranjehotel, meer is het niet. Maar in die dagen zie je Rubinstein de doorgang maken van een rechtssysteem, in elk geval de schijn daarvan, naar blinde rechteloosheid. Mevrouw Rubinstein was nog naar Aus der Fünften geweest, spil van de jodenvervolging in ons land, om voor haar man te pleiten. Maar die had haar van de deur geschreeuwd dat ze zich schamen moest, een arische vrouw die zich vergooid had met een jood. Ze was naar het Oranjehotel geweest, maar haar man bleek al onderweg naar Westerbork. Hij was op het punt gekomen waarop hij van de bezetter geen spoor meer mocht achterlaten. Vanaf dit punt hebben we niets meer van hem, geen woord – of het zou een woord moeten zijn in de muur van cel 361, maar dat is nadien dan ook verloren gegaan.

Het is zomaar een voorbeeld van de rechteloosheid in deze gevangenis gedurende de oorlog – en u zult vast met me eens zijn dat het past bij een herdenkingsdag als deze. Het verhaal van de ontrecting moet hier inderdaad worden verteld, al was het maar om de nazi's niet te laten winnen in hun opzet mensen spoorloos uit de werkelijkheid te wissen. Elk woord dat wij aan zo'n verdwenen leven wijden is een overwinning, hoe symbolisch, hoe postuum, hoe klein ook, in de strijd van toen.

Het verhaal van de ontrecting laat zo bovendien scherp zien wat die afbraak van het recht daadwerkelijk betekende. Het was meer dan alleen het recht dat hier verdween, er achteraan verdween de menselijkheid, de elementaire logica van het menselijk verkeer, en daarna konden ook de mensen zelf verdwijnen. Inclusief hun verhalen, want als sluitstuk werden veel Oranjehotel-archieven kort voor de bevrijding nog vernietigd, in de wetenschap van het schandaal dat erin opgetast lag. Dat van een regime als een zwart gat, dat alles opslokte wat het bestaan de moeite waard maakt, tot het bestaan zelf aan toe.

Het verhaal van de ontrecting is er daarmee een dat niet zozeer een orde aan het licht brengt, die voor Harry Mulisch onherroepelijk vals zou zijn. Het laat, in tegendeel, de afbraak van een orde zien en komt zo juist uit bij wat Mulisch zag als dé ervaring van de oorlog door de burger, met dat 'stroperig traag verstrijken van de tijd, waarin men niets wist, (-) nu en dan plotseling oplichtend door de bliksem van absurde, even bestiale als onbegrijpelijke gebeurtenissen'. Het is een verhaal dat, met een paradox die Mulisch zou bevallen, terugkeert naar de werkelijkheid van toen.

Maar daar komt nog iets bij – en dat brengt me tot het beslissende punt dat ik vandaag wil maken. Want hoe sterker je die werkelijkheid van toen ziet in zijn afbraak, in zijn desinformatie en desoriëntatie, des te sterker valt vervolgens op dat er ook mensen waren die zich daardoor niet lieten verwarren. Ook al wisten zij 'niets', zij wisten op de een of andere manier genoeg en, sterker, wisten daarna ook nog eens precies wat hun te doen stond. Weerstand bieden tegen dit regime.

Zo voert het verhaal van de ontrecting toch weer naar dat oudere verhaal van het verzet, met zijn bereidheid tot een offer, zelfs dat van het eigen leven, voor het eigen land. Die woorden klinken in een veilige wereld als de onze op het onbegrijpelijke af, maar keer in de verbeelding terug naar de bezetting en ze vallen op hun plaats als een volkomen zuivere reactie. Als je ziet dat een regime alles bedreigt wat het leven de moeite waard maakt, tot het leven zelf aan toe, is het dan nog wel zo ondenkbaar om je eigen leven op te offeren voor het verzet daartegen?

Het is die morele helderheid die het Oranjehotel nog lang kan laten zien aan jongere generaties. Die op het oog zo simpele intuïtie, die in de praktijk toch vaak zo zeldzaam was, maar die toch maar mooi bestond. Die nuchtere rechtlijnigheid, die al genoeg wist doordat je zo weinig wist. Die onnavolgbare banaliteit van het goede. Toonbeeld van het helderste wit in een wereld die onder talloze tinten grijs het diepste zwart verborg. Het is allemaal te vinden in de teksten van de cel waar we zo langslopen.